

VIRT LÁSZLÓ

MÁRTON ÁRON ÉS AZ EMBERI JOGOK

Márton Áron élete végén, 1980-ban az utolsó körlevelében híveitől és talán már e földi élettől is búcsúzóban, visszatekintett életére. Ekkor, szellemi végrendeletében írta: „Az emberrel való sorozatos visszaélések indították a világot, hogy főként a második világháború után figyeljen az ember jogaira és méltóságára. Az egyházi Tanítóhivatalnak is az utóbbi évtizedekben egyik fontos tanítása az emberi méltóság. Krisztus a felebaráti szeretet parancsát odatette az istenszeretet mellé a főparancsokban. A hívő embernek Isten gyermekét és saját testvérét kell meglátnia embertársában, akkor is, ha másképpen gondolkozik, mint ő, más nyelvet beszél és talán mások a vágyai, célkitűzései. [...] Csak úgy fogjuk elkerülni a még mindig fenyegető háborús veszedelmeket, [...] ha őszinték vagyunk egymáshoz, nem félünk egymástól és kölcsönösen segítjük egymást életfeladataink teljesítésében.”¹

Márton Áron háborút viselt emberként és egyúttal az evangélium ihletettjeként jól ráérezett arra, hogy mi az emberi jogok biztosítója. Háborút viselt ember volt, de nagyon hamis képünk lenne róla, ha valamiféle kardforgatót látnánk benne. Az első világháború frontjain háromszor sebesült golyótól, közel járt hozzá a halál – és nem tudjuk, hogy milyen közel járt ő mások halálához. Annyit tudunk, hogy Márton Áron papként *az erőszakmentesség apostola lett*. Elutasított mindenféle háborúskodást, mindenféle ellenségeskedést, mert tudta, hogy *Isten embert teremtett, nem rendszere-*

Márton Áron a deportálások megkezdésekor „utasította a rendházakat, zárdákat, egyházi iskolákat a zsidók bújtatására”. A zsidóság védelmében elmondott beszédét [...] a Szociális Testvérek Társasága budapesti rendháza terjesztette, amivel az üldözött zsidóságot erősítette, a keresztényekben pedig az üldözöttekért érzendő köteles felelősséget ébresztette.

¹ A tanulmány a Márton Áron Emlékév keretében Hódmezővásárhelyen, az Emlékpont Múzeumban 2016. május 5-én tartott előadás szövege.

1940 között szerzett pozíciókat. Elmondta Ghyczy Jenőnek, hogy „a magyar kormány kétévi politikája román viszonylatban nem vált be, mert nemcsak, hogy nem tudta beváltani a délerdélyi magyarság által hozzá fűzött reményeket, hanem a délerdélyi magyarság köreiben egyenesen azt a benyomást engedte lábrakapni, mint ha a magyar kormány az ő sorsával nem törődne. [...] a magyar kormány erélytelensége egyenesen bátorítólag hatott a magyarüldöző román politikára. Ugyancsak szükségesnek tartja a püspök, hogy a magyar kormány a legnagyobb nyilvánosság előtt deklarálja, hogy miért kénytelen eddigi (az észak-erdélyi román vezető réteg iránt elnéző – V. L.) politikáján változtatni. [...] Ugyanakkor a deklarációban *biztosítani kellene a román alsó néposztályt, hogy ez a retorziós politika nem irányul ellene.*”⁴ Márton Áron ekkor arról beszélt Ghyczy Jenővel, hogy a magyar és román kormányok által már két éve folytatott retorziós politika magyar részről szorítkozzon a komoly előnyöket élvező észak-erdélyi román vezető rétegekre, míg az észak-erdélyi román *kisemberek irányában szüntesse meg* a retorziós politikát. Márton Áron érvelése szerint az észak-erdélyi román vezető réteget ért retorzió hatására lehet a délerdélyi magyarok életére, mert ők pozícióiknál fogva befolyással bírnak a bukaresti politikai körökben. Márton Áron számára tehát az erdélyi társadalmi elválasztóvonal elsősorban nem a magyar–román viszonyban, hanem a kisebbség-többség, illetve a kisember-vezető réteg viszonyban létezett. Ezért mondta, mondhatta joggal 1945 húsvétján, hogy Erdély két kisebbségének, a magyarnak és a románnak az *egyidejű szenvedéseit* kell megismerni.

Az első bécsi döntés után, Felvidéken Esterházy János ugyanúgy gondolkodott, mint Márton Áron Erdélyben. Esterházy Kassa városának volt a képviselője a prágai parlamentben, és mivel Kassa az első bécsi döntéssel visszakerült Magyarországhoz, Esterházynek az 1938 előtti utolsó csehszlovák képviselőválasztás eredményeként mint kassai képviselőnek biztos helye lett volna a budapesti Országházban is vagy akár arisztokrataként a felsőházban. Esterházy azonban nem jött Magyarországra, hanem a Tiso-féle Szlovákiában maradt, az ottani maroknyi magyarsággal. Éppúgy, ahogy Márton Áron is a második bécsi döntést követően Dél-Erdélyben, az Antonescu-féle Romániában maradt az ottani maroknyi magyarsággal, noha a második bécsi döntéssel híveinek körülbelül 80 százaléka Magyarországhoz került vissza. (Ehhez azt is tegyük hozzá: ha Márton Áron 1940-ben Kolozsvárra teszi át székhelyét, akkor püspökként biztosan a magyar felsőház tagja lett volna – és nagyon valószínű, hogy többé nem, 1945 után sem térhetett volna vissza Gyulafehérvárra.) Esterházy János Kassa város átadásakor, Horthy Miklós jelenlétében megfogalmazta, hogy ő a Tiso-féle Szlovákiában maradó magyarként képviseli a Magyarországhoz visszakerült terület szlovákjainak érdekeit is. „Mi itt (Szlovákiában – V. L.) maradt magyarok ígérjük, hogy kezet adunk az itt élő (Magyarországra visszakerült területen élő – V. L.) szlovák testvéreinknek. Az ideát lévő (Magyarországon élő – V. L.) magyaroktól pedig kérem, hogy az ide csatolt szlovákok nemzeti érzéseit tartsák a legmélyebb tiszteletben, engedjék meg, hogy ugyanúgy élhessenek itt, mint ahogy azt mi magunknak odaát (Szlovákiában maradók – V. L.) követeljük.”⁵ Világos beszéd. Nem olyan életet követel a magyarországi szlovákok számára, mint amilyent a magyar kisebbség Szlovákiában megkap, mert ezzel a retorziók eszkálálódna. Azt kéri a magyar kormánytól a magyarországi szlovákok számára, amit a szlovákiai magyarok követelnek maguknak a szlovák kormánytól, függetlenül attól, hogy a szlovákiai magyarok megkapják-e jogukat, mert *az emberi jogokban nincs cserekereskedelem!* Ezzel különválasztja egymástól a két kisebbség, a magyar és a szlovák sorsát, mert *mindkét kisebbség számára a legtöbb jót akarja.* Ahogy Márton Áron számára sem a magyar–román különbség, hanem kisebbség-többség volt a meghatározó kérdés, és a kisebbség mellett foglalt állást, ugyanúgy gondolkodott magyar–szlovák, illetve ki-

sebbség-többség viszonyban Esterházy János is. Mindketten mindkét kisebbség (magyar és szlovák, illetve magyar és román) számára a legtöbb jót akarták kihozni.

Márton Áron a megsemmisítésre ítélt zsidóság érdekében is felemelte szavát. A magyarországi zsidóüldözések elleni fellépésre az adott alkalmat, hogy Magyarországnak a németek által történt megszállása után Budapest kivételével az egész akkori ország (benne tehát Észak-Erdély és a Székelyföld) területéről, 1944. május 15-én megkezdődött a zsidó lakosság deportálása a német megsemmisítő táborokba. Márton Áron román területen, Dél-Erdélyben, Gyulafehérváron élt. Egyházmegyéjének 1940 és 1944 között Magyarországhoz tartozó részét útlevelel látogatta, amire leginkább a papszentelések adtak alkalmat. Papszentelésre érkezett Kolozsvárra 1944. május 18-án, tehát három nappal a deportálások megkezdése után, azzal a céllal is, hogy megbélyegezze a zsidóság üldözését. Tanútól tudom, hogy a papszentelési szertartás előtt a plébánián előre elmondta, hogy beszédében „mire készül”. Ennek hatására a Szociális Testvérek Társasága kolozsvári nővérei – bizonyára gyorsírással – jegyzeteltek, illetve borítékban is megkapták a beszéd szövegét. (Márton Áron a beszédeit előre leírta, meglehetősen pontossággal memorizálta, és papír nélkül mondta el.) Többek között a következőket mondta Márton Áron közvetlenül a deportálások megkezdése után: „A felebaráti szeretet parancsának nyílt vállalása és érvényesítése ma inkább kötelességünk, mint nyugalmas időkben. [...] Aki a felebaráti viszonyt az emberek egyik csoportjától bármilyen meggondolások alapján elvitatja, az magára vonja az ítéletet, hogy adott esetben őt úgy tekintsék, mint pogányt és vámost, ami az evangélium nyelvén törvénytelen kívüliséget jelent. [...] Értésültem, hogy híveim az egyházmegye legkeletibb határától kezdve mélyszéles megdöbbenéssel fogadták ismert személyiségek szabadságának korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket. Ugyanígy *aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedéseket*. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsi felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem föl, mert ez széles tömegek felfogása, véleménye és ítélete, egyúttal örömdetes jele annak, hogy az igazi katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erőként él népünk lelkében.”⁶ Négy nap múlva pedig, még Kolozsvárról, tehát magyar felségterületről Márton Áron levelet írt a magyar belügyminiszterhez, a Kolozs megyei főispánhoz és a kolozsvári rendőrfőkapitányhoz, melyben felszólította őket, hogy a deportálásokat állítsák le, vagy ha erre nincs lehetőségük, akkor azokban ne vegyenek részt.⁷ A jeruzsálemi Yad Vashem Intézet 1999-ben a *Népek igaza* címet adományozta Márton Áronnak. Hamis módon emlegeti Márton Áron nevét az, aki közben zsidóellenességének ad hangot.

Azt természetesen nehéz felmérni, hogy Márton Áron beszéde, mely már elhangzásának napján lázba hozta Kolozsvárt, és melyről rövid időn belül egész Erdélyben és Budapesten is beszéltek, hány embert bátorított arra, hogy az üldözötteket mentse. Azt is hozzá kell tenni ehhez, hogy Márton Áron nemcsak a kikeresztelkedetteket, hanem valamennyi zsidót védte. Márton Áron a deportálások megkezdésekor „utasította a rendházakat, zárdákat, egyházi iskolákat a zsidók bújtatására”.⁸ A zsidóság védelmében elmondott beszédét 1944 nyarán a Szociális Testvérek Társasága budapesti rendháza terjesztette, amivel az üldözött zsidóságot erősítette, a keresztényekben pedig az üldözöttekért érzendő köteles felelősséget ébresztette.

Márton Áron, aki 1942-ben Budapesten szól az észak-erdélyi, magyarországi románok érdekében, aki tiltakozott a magyarországi zsidók deportálása miatt, *joggal szólhatott* akkor, amikor romániai magyarok jogait sértették. Joggal mondhatta 1945-ös húsvéti szövegében: „A kolozsvári román egyetem egyik tanára nevét azzal tette emlékezetessé, hogy két évtizeden át sorozatos nehézségeket támasztott és küzdelmet vezetett a katolikus intézetek, a szerzetesrendek, a nevelésügyi alapok meghagyott töredék-vagyona és jogi helyzete ellen.” A Trianon előtti, magyarlakta vidékeken működő ma-

gyar állami iskolákat a román állam 1920 után román állami iskolaként működtette tovább, és – színmagyar vidékeken is! – román nyelven tartotta fenn. Ezért: „Tanköteles gyermekeink 65-70 százaléka olyan állami iskolába kényszerült járni, ahol anyanyelvén írni és olvasni sem tanulhatott meg.”⁹ Majd pedig 1946 januárjában levelet írt a magyarul jól tudó, az erdélyi magyarok körében is megbecsült Petru Groza miniszterelnökhöz: „A romániai magyarságnak ma sincs magaválasztotta politikai képviselője. Az 1944. augusztus 23-a után következő román kormányok a magyar nép és a magyar vezetők ellen foganatosított intézkedésekkel lehetetlenné tették, hogy a magyarság létrehozza azt a politikai szervet, mely felfogásának megfelel.” Levelében felrója ezenkívül, hogy a magyar tanügynek nincs anyagi alapja, a földreform, az állampolgársági törvény és a közigazgatás egyaránt háttérbe szorítja a magyarokat, a közéletből pedig nem tűnt el a háborús évekre jellemző magyarelles izgatás. Nyíltan leírja a miniszterelnöknek azt, hogy a romániai magyarság helyzete nem felel meg az akkori közelmúltban lefektetett ENSZ Alapokmányoknak.¹⁰

A második világháború után azt szorgalmazta Márton Áron, hogy az igazságos béke megteremtéséhez az *etnikai elv* alapján kell kijelölni az országhatárokat. *Ez felel meg az igazságosság elvének!* Hozzá közel álló erdélyi személyiségekkel olyan dokumentumot fogalmazott meg, melyet Nékám Sándor bukaresti magyar követ segítségével eljuttatott a párizsi béketárgyalásokon döntő szerepben lévő négy nagyhatalomnak. Tervezetükben kisebb terület maradt volna Magyarországnál, mint amennyit a második bécsi döntéssel kaptunk. 1940-ben ugyanis román többségű területek is kerültek Magyarországhoz, ilyenek voltak Máramaros és Beszterce-Naszód megyék. Ezért az első bécsi döntéssel visszakerült területen a magyar többség nem sokkal volt 50 százalék felett. Márton Áron tanítványát és munkatársát, Venczel József szociológust bízta meg olyan határvonal kijelölésével, mely a románság érdekeire is tekintettel volt. Tervezetük szerint a román többségű megyék a béketárgyalás után Romániához kerültek volna vissza, így Magyarországnál a második bécsi döntésben kapott országrészhez képest kisebb terület, de az egyértelmű többséggel került volna Magyarországhoz. Ebben természetesen a trianoni országhatártól távol lévő Székelyföld is benne lett volna. Márton Áron 1945 októberében ki is fejezte reményét, hogy a nagyhatalmak nem követik el azt a hibát, mint Trianonban. „A világ hatalmasságai, akik a népek sorsa felett készülnek dönteni, a béke megteremtésén fáradoznak. Bízunk abban, hogy őszintén az emberiség javát készülnek szolgálni, és ha erőfeszítéseiket siker koronázza, az igazságos béke feltételeit és módozatait megteremtik.” Márton Áron számára azonban kevés volt a jog, ahhoz hozzátette a belső békét is: „A hatalmi feltételek azonban csak a béke külső biztosítékai, és ez nem elég, ha nem sikerül egyidejűleg a lelkek nyugtatanságát is elcsitítani.”¹¹ A lelkek nyugtalanságát pedig mindkét erdélyi nagy nép, a román és a magyar kölcsönös érdeke szerint lehetett volna biztosítani, az etnikai elvek szerint. Aki ezért Márton Áront irredentának tartaná, az vegye tekintetbe, hogy az Európa-szerte elismert jogfilozófus Bibó István is az etnikai határokon látta a megoldást.¹² Bibó István 1946 elején írta *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című könyvét, és törekvésén jól felismerhető a szándék, hogy ilyen irányban befolyásolja a készülő békeszerződést. Márton Áron és munkatársai tervezetét, mely az etnikai határok figyelembevételével jelölte volna ki a magyar–román határt, Nékám Sándor bukaresti magyar követ tájékoztatása szerint, a négy nagyhatalom közül csak az Amerikai Egyesült Államok támogatta.

Az 1945-ös és 1946-os években az egész erdélyi magyar oktatásügy, az elemi iskoláktól az egyetemig anyagi fedezet nélkül működött. A tanítók, tanárok, professzorok gyakran hónapokig nem kaptak fizetést. Ezért Kurkó Gyárfás, a Magyar Népi Szövetség elnöke (Márton Áron unokatestvére) felhívást fogalmazott meg egy Országos Petőfi Alap létrehozására, amivel legalább a tanügy és a magyar kultúra munkásai-

nak fizetését lehetne biztosítani. A felhívás nyomán az első alapítványtevő Márton Áron volt, aki hárommillió lejes adománnyal elindította a Petőfi Alapot. Arról, hogy Márton Áronnak milyen nagy szerepe volt a Bolyai Egyetem pusztja fenntartásában, Gunda Béla néprajztudós, a Bolyai Egyetem akkori tanára 1982-ben egy hozzám írt levelében tesz tanúságot. „1945-ben és 1946-ban a Bolyai Egyetem igen nehéz helyzetben volt, anyagi téren is. Fizetésünket a román állam késve adta, s a nagy gondal küzdő egyetemi vezetőség nemigen tudta az anyagi terheket megoldani. Csögör Lajos volt akkor a rektor. Határozottan tudom, hogy – s ez köztudott volt az egyetemen – Márton Áron bocsátotta a fizetést a rendelkezésünkre, illetve adott pénzt az egyetemnek. Az egyetem akkori kommunista vezetői igen nagy tisztelettel emlegették Márton Áront.”¹³ Márton Áronnak az állami kézben tartott magyar iskolák iránt érzett felelőssége nem volt esetleges érzület. Azt tudjuk, hogy az 1940 és 1944 közötti években milyen nagy becsben tartotta azokat a civil tanítókat, tanárokat, akik nem menekültek el helyükről, hanem Dél-Erdélyben, az Antonescu-féle Romániában maradtak. Papjainak egyenesen tiltotta a menekülést. Nagyon nagyra értékelte azt is, hogy az 1940-ben Kolozsvárra visszatért magyar egyetem 1945-ben is a helyén maradt, nemcsak az erdélyi, hanem az 1940-től Kolozsvárra költöző nagynevű budapesti professzorok sem menekültek. Ha papok, tanítók, professzorok elmenekültek volna a helyükről, az a lakosság körében menekültáradatot indított volna el. Ez a hűség azt az üzenetet hordozta, hogy élhető lesz az élet Erdélyben 1945 után is, és Márton Áron – értékelve a hűséget – ezt az üzenetet akarta erősíteni a nagyon nagy összegű anyagi támogatással.

Romániában a kommunista államhatalom két fronton indított támadást az erdélyi katolikusok ellen. Egyrészt 1948-ban hatóságilag betiltották és a román nép vállalási egységesítése címén a görögkeleti egyházba olvasztották az erdélyi románok görög katolikus egyházát. Másrészt pedig a római katolikus egyházat a Vatikántól kívánták elszakítani, és egy olyan „megállapodást” akartak az egyházra erőltetni, ami az ateista hatalom alá rendelte volna a katolikusokat. *Márton Áron mindkét törekvés-sel szembeszállt.* Amikor betiltották, vagyis földalatti formákba kényszerítették a görög katolikus egyházat (ami románüldözés volt Romániában!), akkor Márton Áron rövid idő alatt három körlevelet adott ki a görög katolikusok védelmében, és arra szólította fel a római katolikus magyarokat, hogy templomaikba fogadják be a román görög katolikusokat. Amikor pedig saját egyházát, a római katolikus egyházat akarták az ateista államhatalom alá kényszeríteni, akkor ellenállt, szembeszegült a kommunista szándékkal. Wyszyński bíborshoz hasonlóan leült tárgyalni a bukaresti kormányval, de a megállapodást nem írta alá, mert az sértette volna az egyháznak a Krisztustól kapott autonómiáját. Márton Áront ezért 1949. június 21-én letartóztatták, és koholt perben életfogytiglani börtönre ítélték. Püspökük börtönvelei alatt az erdélyi papság legkiválóbbjai sikeresen szervezkedtek annak érdekében, hogy az egyház ne kerüljön kommunista járomba. A világon egyedülálló az a helyzet, melyben a püspök szabadulásáig az erdélyi római katolikus egyház élt: egy titkos, „földalatti” körülmények között működő egyházkormányzat irányította a nyilvános lelkipásztori struktúráját. Hosszú, szövevényes történet, jelen keretek között ezt nem lehet kifejteni, az egykori résztvevők, börtönviselt erdélyi papok tanúsága alapján 1991-ben megírtam a *Katolikus kisebbség Erdélyben* című könyvben.

Márton Áront 1955-ben, az akkori nemzetközi enyhülés hatására szabadon bocsátották, majd a magyar forradalom leverése után, 1957-ben házi őrizetbe helyezték. Kényszerlakhelye idején mozgásszabadsága a püspöki palotára és az azzal egy telken lévő gyulafehérvári székesegyházra korlátozódott. Fennmaradtak ennek az időszaknak a levelei, melyek annak tanújelei, hogy ekkor is, már idős emberként, újabb bebörtönzéssel fenyegetve is szemben állt az egyház autonómiáját, saját szán-

déka szerinti működését megszüntetni akaró kommunista törekvésekkel. A kényszerlakhely évtizedének szellemi termékei azok a beszédek, melyeket papszenteléseken és diakónusszenteléseken a székesegyházban vagy a lakása melletti püspöki kápolnában mondott. E beszédek arról tanúskodnak, hogy kényszerlakhelyen, gyakorlatilag törvényen kívül élve (1957-ben bevonták Márton Áron személyi igazolványát!), a világtól elzárva is lépést tartott a világ változásaival. E beszédek már hetvenedik éve felé járva és azon túl is friss szellemről, mély lelkiületről, az élettapasztalat által is hitelesített, átélt hitről tanúskodnak.

Kényszerlakhelyét 1967-ben Köning bécsi bíboros-érsek közbenjárására oldották fel. Ezután még évekig, szaporodó betegségei mellett is járta Erdélyt, útjai diadalutak voltak. *Hűséges népe ünnepelte hűséges püspökét, a jó pástort, aki legyőzte a gonoszt.* Az erdélyi római katolikus egyház a kommunizmus teljes időtartama alatt megőrizte autonómiáját, belső szabadságát. Ez jogi értelemben annyit jelentett, hogy nem tartozott a „bevett” egyházak közé, hanem csak megtűrt állapotban létezett. Ebben én nem hátrányt, hanem az adott viszonyok között nagy nyereséget látok: Márton Áron és utóda, Jakab Antal, a kommunizmus megbukásáig maguk döntötték el, hogy melyik papjukat hová helyezik. Az erdélyi katolikus egyház hiteles maradt, aminek máig nagy hatása van az erdélyi magyar közösségi tudatra.

Befejezésül, Hódmezővásárhelyen, Németh Lászlót a száműzetésében befogadó, Németh László számára talán életmentő városban járva, a 20. század talán legnagyobb magyar írójának emléke előtt is fejet hajtva kijelentem: *Márton Áron és Németh László szellemi rokonok voltak.* Egy alkalommal, 1935-ben, amikor Németh Romániában járt, személyesen is találkoztak, amikor – s ezt a tanútól, Keresztury Dezsőtől tudom – Márton Áron elkísérte Németh Lászlót és író társait kalotaszegi kirándulásukra. A körösfői református templomban református istentiszteleten is részt vettek, melyen Márton Áron is jelen volt. Néhány szellemi párhuzam közöttük:

Mindketten a kisebbségi helyzet tudatos vállalását szorgalmazták. Ez a harmincas években akár nyelvi többségben, az anyaországban is – ahogy azt Németh az 1943-as *Nagyváradi beszédben* kifejtette – a hatalom tudatos elkerülését, a hatalom kritikáját jelentette.

Mindketten – a harmincas évek második felében vagyunk – felkészítették a népet a küszöbön álló tragédiákra, totális diktatúrákra.

Mindketten társadalmi és erkölcsi válságot regisztráltak, amivel szemben visszahajoltak a szellemi gyökerekhez. Márton Áron az úgynevezett „történelmi kereszténység” hatalommal összefonódott hamis útja helyébe az evangéliumi életalakítást és az ősegyházi mintát állította; Németh László a klasszikus görögséghez és a régi magyarsághoz hajolt vissza. *Ehhez a kisebbségi helyzet vállalása mindkettőjük számára alkalmas értelmezési keretet jelentett.*

Mindketten konkrét választ is adtak a világválságra: Németh László a *minőség* forradalmát hirdette meg, ami nem az utcán, hanem a személyes bensőben és a személyes kapcsolatokban valósul meg; Márton Áron pedig kisebbségi társadalomban élve a *versenyképesség* igényét fogalmazta meg – ami szintén minőségi váltást igényel.

Pedagógusként, saját szakmai megközelítéssel, mindketten azt fogalmazták meg, hogy legyen élménnyé a tanulás. És itt visszakanyarodhatunk az előadás témájához, az emberi jogokhoz: ahol élménnyé lehet a tanulás, ott megtanulnak örülni az életnek. Ahol megtanulnak örülni az életnek, ott személyiségükben önálló emberként – az életörömben megtapasztalva azt is, hogy van vesztenivaló – inkább észreveszik és elutasítják a jogsértéseket.

■ JEGYZETEK

1. Márton Áron utolsó körlevele (1980. május 15.).
2. Márton Áron beszéde, Kolozsvár, 1946. április 7.

3. Márton Áron húsvéti szózata, Gyulafehérvár, 1945. március 24.
4. Feljegyzés Márton Áron és Ghyczy Jenő miniszter megbeszéléséről, 1942. szept. 19.
5. Esterházy János beszéde, Kassa, 1938. november 11.
6. Márton Áron beszéde, Kolozsvár, 1944. május 18.
7. Márton Áron levele a deportáltak végrehajtóihoz. Kolozsvár, 1944. május 22.
8. Lipcsey Ildikó: *Memento: Kolozsvár, 1944 május*. Vigilia 1985. 1.
9. Márton Áron húsvéti szózata, Gyulafehérvár, 1945. március 24.
10. Márton Áron levele Petru Groza miniszterelnökhöz. Gyulafehérvár, 1946. január 28.
11. Márton Áron beszéde, Kolozsvár, 1945. október 28.
12. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Bp., 1946.
13. Gunda Béla levele a szerzőhöz, Debrecen, 1982. május 9.

